

Δημήτριος Λυρίδης
Αν. Καθηγητής, Σχολή Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών ΕΜΠ

Βιώσιμη Ανάπτυξη Νησιών στα Πλαίσια της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης

κα Επίτροπε,
κκ. Βουλευτές,
Κκ. Γενικοί Γραμματείς,
Κυρίες, Κύριοι,

Είναι ιδιαίτερη χαρά να βρίσκομαι στην όμορφη Σαντορίνη και είναι ιδιαίτερη τιμή για μένα να εκφράζω τις απόψεις μου σε ένα τόσο εκλεκτό ακροατήριο.

Και μάλιστα όταν διανύουμε ιστορικές μέρες όπου παρατηρούμε να συμβαίνουν σε οικονομικό (ακόμη) επίπεδο κοσμογονικές αλλαγές. Αλλαγές το 1% των οποίων άλλες όχι πολύ παλαιότερες «επαναστατικές» εποχές θα δημιουργούσε κοινωνικό χάος. Αντ'αυτού παρατηρούμε όλοι με δέος την μεγαλύτερη μεταπολεμική ύφεση να εκτυλίσσεται. Μία κρίση που ξεκίνησε στις ΗΠΑ με την φούσκα των ακινήτων το 2007-2008 και μετατράπηκε σε χρηματοπιστωτική κρίση. Η κρίση αυτή που ανάγκασε την Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα (FED) των ΗΠΑ να μειώσει τα επιτόκια βραχυπρόθεσμου δανεισμού σχεδόν στο μηδέν και να επιτρέψει μεγάλη (αλλά δυστυχώς όχι αρκετή) νομισματική χαλάρωση. Οι ενέργειες αυτές δεν κατάφεραν αντιστρέψουν αποτελεσματικά το κλίμα. Έτσι η οικονομία μπήκε όπως λέμε σε παγίδα ρευστότητας.

Το βασικό πρόβλημα είναι ότι σε μια τέτοια κατάσταση, που εμφανίζεται όταν φούσκες αφήνουν μεγάλο τμήμα της οικονομίας χρεωμένο, οι έχοντες το «ρευστό» χρήμα δεν το επενδύουν/καταναλώνουν στην οικονομία και το διοχετεύουν σε άλλες ασφαλείς επενδύσεις (εντός ή εκτός της χώρας). Έτσι το χρήμα παγιδεύεται σε ορισμένα ασφαλή κέντρα και δεν κυκλοφορεί στην πραγματική οικονομία. Τα βασικά χαρακτηριστικά με τα οποία εκδηλώνεται η κατάσταση αυτή στην πραγματική οικονομία είναι ότι μειώνεται η συνολική ζήτηση για προϊόντα και υπηρεσίες, υπάρχει αυξημένη ανεργία συνολικά και σταθερά, ενώ και η μείωση ακόμη και του ελάχιστου μισθού δεν βοηθά την αύξηση της ζήτησης, όπως θα περίμενε κανείς λόγω μειωμένων τιμών προϊόντων. Αντίθετα, επειδή γίνεται σε συνολικό επίπεδο μειώνει ακόμη περισσότερο την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών και την κυκλοφορία χρήματος (και άρα μειώνει ακόμη περισσότερο τη συνολική ζήτηση) καθώς και τα έσοδα του κράτους. Έτσι εισέρχεται η οικονομία σε έναν φαυλο κύκλο.

Η κρίση αυτή φυσικά γρήγορα μεταδόθηκε και στις υπόλοιπες χώρες και φυσικά και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Μια Ευρώπη που ακόμη βρίσκεται στη φάση της ενοποίησης και που μετά από πολλές προσπάθειες και αλλαγές κατάφερε να συνοψίσει τα επιτεύγματα αυτής της ενοποίησης στο κοινό της νόμισμα. Το € που σε πείσμα και παρά τις αντιρρήσεις πολλών οικονομολόγων συμβολίζει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο τα τελευταία 60 χρόνια ειρήνης για να επαναλάβω τον Helmut Kohl.

Ωστόσο, ένα γεγονός όπως η οικονομική κρίση στις ΗΠΑ ήταν ακριβώς ό,τι χρειαζόταν για να αναδείξει το πρόβλημα ενός νομίσματος που είναι ατελώς δομημένο με νομισματική χωρίς δημοσιονομική ένωση. Τα βασικά πλεονεκτήματα του κοινού νομίσματος είναι η εξάλειψη του κόστους συναλλαγών, η προώθηση του εμπορίου ανάμεσα στις χώρες, η μείωση του κόστους δανεισμού, η σταθερότητα της ισοτιμίας, η μείωση του ρίσκου, η διαφάνεια, η κινητικότητα των παραγωγικών μονάδων και των κεφαλαίων, γρήγορα αντισταθμίστηκαν δυστυχώς από την αδυναμία προσαρμογής των οικονομικών μεγεθών σε κρίσεις που αφορούν συγκεκριμένα τμήματα μόνο και όχι το σύνολο της οικονομικής ζώνης που το υιοθετεί.

Έτσι το ίδιο το € που δημιούργησε και την κρίση χρέους των νότιων ευρωπαϊκών χωρών δεδομένου ότι επέτρεψε κεφάλαια (κυρίως από τις γερμανικές τράπεζες) να μεταφερθούν στις χώρες της περιφέρειας που εισάγοντας γερμανικά προϊόντα απορρόφησαν όλο το γερμανικό έλλειμμα (είχε δημιουργηθεί λόγω κυρίως της ενοποίησης της χώρας), ενώ το φτηνό χρήμα στην περιφέρεια εκτός από το χρέος των χωρών τροφοδότησε και μια φούσκα ακινήτων και μεγάλο ιδιωτικό χρέος. Η κρίση λοιπόν στην Ευρώπη εκτός από το ότι μείωσε την συνολική ζήτηση για υπηρεσίες και

προϊόντα, επειδή μετατράπηκε και σε κρίση χρέους των χωρών απαιτούσε (λανθασμένα βέβαια) άμεση δημοσιονομική προσαρμογή που μειώνει ακόμη περισσότερο τη συνολική ζήτηση.

Και φτάνουμε στην Ελλάδα που βιώνει αυτή την κρίση με ένα ιδιαίτερο δικό της ελληνικό πολλαπλασιαστή, που προσδιορίζεται από τα λάθη και τη νοοτροπία του παρελθόντος και από τις τραγικές αποφάσεις του παρόντος. Που προσπαθεί να στήσει την οικονομία της (και να γίνει ανταγωνιστική) σε συνθήκες όπως είπαμε εξαιρετικά μειωμένης παγκόσμιας ζήτησης για υπηρεσίες και προϊόντα και με ένα ιδιαίτερα ισχυρό νόμισμα, χωρίς να έχει στα χέρια της ούτε τη νομισματική πολιτική (που ασκείται από την ΕΚΤ) που θα της επέτρεπε να καθορίσει τη ροή του χρήματος και βέβαια ούτε τη δημοσιονομική πολιτική (που ασκείται από την Τρόικα). Το υψηλό χρέος και η αυστηρή δημοσιονομική προσαρμογή που ατυχώς και ανεπιτυχώς εφαρμόζεται ως λύση του, η φούσκα των ακινήτων (που στην Ελλάδα δεν έχει σκάσει ακόμη λόγω βέβαια ανύπαρκτης σχετικής αγοράς) και το σχετικό ιδιωτικό χρέος έχουν και εντός της Ελλάδας οδηγήσει σε εξαιρετικά μειωμένη συνολική ζήτηση.

Εδώ πρέπει κανείς να προσθέσει και άλλους δύο παράγοντες που μειώνουν έτι περαιτέρω τη συνολική ζήτηση. Ο πρώτος είναι η αβεβαιότητα σχετικά με την παραμονή ή όχι της χώρας στην ευρωζώνη. Αυτή δημιουργεί ένα ιδιαίτερα κακό κλίμα (χωρίς βασικά να είναι αυτός λόγος οικονομικός αλλά ψυχολογικός). Ο δεύτερος είναι η εσωτερική υποτίμηση πάνω στην οποία βασίζεται το μοντέλο ανάκαμψης της οικονομίας. Όχι μόνο αυτή είναι δύσκολη, μακροχρόνια και επίπονη ακόμη και υπό κανονικότερες συνθήκες, στην παρούσα κατάσταση έλλειψης ζήτησης δρα ανασταλτικά στην αύξηση της ζήτησης.

Όταν γίνεται υποτίμηση του νομίσματος ή αυξάνεται ο πληθωρισμός, ο λογικός καταναλωτής ή επενδυτής έχει κάθε λόγο να καταλώσει τα χρήματά του άμεσα. Αντίθετα σε συνθήκες εσωτερικής υποτίμησης κανένας λογικός άνθρωπος δεν έχει λόγο να ξοδέψει: πρώτον, το χρήμα συν τω χρόνω αποκτά αξία (άρα αύριο θα αγοράσει περισσότερα πράγματα από όσα σήμερα) και αυτό η συνετή-γερμανική ΕΚΤ το συντηρεί με θρησκευτική ευλάβεια (τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα); δεύτερον, στις παρούσες συνθήκες κάθε λογικός άνθρωπος προεξοφλεί τη χρεοκωπία των υπερχρεωμένων και μπορεί άνετα να περιμένει ώστε να αγοράσει ακόμη φθηνότερα τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους. Έτσι όπως είπαμε η συνολική ζήτηση μειώνεται ακόμη περισσότερο.

Η μειωμένη αυτή ζήτηση φυσικά και το αρνητικό οικονομικό κλίμα γίνεται αισθητή και στα νησιά. Και μπορεί στη Σαντορίνη ή στη Μύκονο όχι τόσο πολύ αλλά σίγουρα σε άλλα νησιά. Μέσα σε ένα τέτοιο οικονομικό περιβάλλον τί μπορούν να κάνουν τα νησιά μας και τι προοπτικές υπάρχουν?

Κατ'αρχάς πρέπει να γίνει κατανοητό τι ζητά κανείς λέγοντας ανάπτυξη (των νησιών στη συγκεκριμένη περίπτωση). Είναι δηλαδή σημαντικό να ορίσουμε τι εννοούμε με τον όρο βιώσιμη ανάπτυξη. Είναι η ανάπτυξη που περιλαμβάνει τρεις πυλώνες: εκτός από την οικονομία, το περιβάλλον και την κοινωνία και έχει και φυσικά μια μακροπρόθεσμη διάσταση χρόνου.

Ο Αμερικανός Νομπελίστας οικονομολόγος Joseph Stiglitz, στο συγκλονιστικό βιβλίο του που εκδόθηκε πρόσφατα *The Price of Inequality (Το Τίμημα της Ανισότητας)* ουσιαστικά επιχειρηματολογεί πολύ σωστά ότι είναι αρκετό να λέμε βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη: δεν γίνεται η *οικονομική* ανάπτυξη να είναι βιώσιμη αν δεν ληφθούν υπόψη το περιβάλλον και η κοινωνία. Το παγκόσμιο οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης έχει πλέον φτάσει στο όριό του. Οι φυσικοί πόροι δεν είναι ανεξάντλητοι. Αλλά και ασύμμετρη ανάπτυξη τμήματος της κοινωνίας εις βάρος των υπολοίπων ή μόνο τμήματος με παραμέληση των υπολοίπων δεν μπορεί να συντηρηθεί μακροπρόθεσμα αλλά οδηγεί αναπόφευκτα σε οικονομική κατάρρευση (και σε καταστροφή του περιβάλλοντος και σε κοινωνική κατάρρευση βέβαια). Για μένα η κατανόηση της βιώσιμης ανάπτυξης είναι ο πρωταρχικός παράγοντας για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και για την ανάπτυξη των νησιών.

Για να το μεταφράσω αυτό σε πιο πρακτικό επίπεδο ας σκεφτούμε ποιο είναι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των νησιών μας. Βρίσκονται σε ένα υπέροχο αρχιπέλαγος με απίθανο κλίμα και αρκετό αέρα. Βρίσκονται σε αποστάσεις μικρές το ένα από το άλλο και οι κλιματολογικές συνθήκες δεν επιτρέπουν την εύκολη μετάβαση ιδιαίτερα το χειμώνα. Επιπλέον οι έως τώρα (και οι από δω και πλέον ίσως) οικονομικές συνθήκες δεν επέτρεψαν την οικονομική τους ανάπτυξη.

Οι κάτοικοι ζούσαν κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Ομως όπως και τα περισσότερα πράγματα στη ζωή όλα αυτά τα προβλήματα είχαν τελικά μία ιδιαίτερα θετική πλευρά. Είναι αυτές ακριβώς οι συνθήκες που διατήρησαν στα νησιά μας τον ιδιαίτερο αυτό χαρακτήρα και κράτησαν ανέπαφο το φυσικό περιβάλλον (και μιλάω γενικά εδώ) και τον πολιτιστικό τους χαρακτήρα. Είναι ακριβώς αυτή η έλλειψη υποδομών που αποτελεί το μοναδικό συγκριτικό τους πλεονέκτημα. Οσο και αν αυτό ακούγεται αιρετικό, σε μια περίοδο που καταστράφηκε από την άναρχη δόμηση όλη η Ελλάδα, και δη η επαρχία, τα νησιά μας δεν *κατάφεραν* να καταστραφούν. (Αυτά που δεν είχαν λόγω των ιδιαίτερα δυσμενών καταστάσεων δυνατότητα διασύνδεσης.)

Θέλω να πώ ότι ο στόχος της ανάπτυξης δεν πρέπει να είναι γίνουν τα νησιά μας (και το λέω με λύπη αυτό και προς Θεού όχι υποτιμητικά) Σαλαμίνα ή Αίγινα (που δύσκολα τις ξεχωρίζεις από τις Σέρρες (από όπου κατάγομαι και το χρησιμοποιώ ως κακό παράδειγμα για να μην παρεξηγηθώ)). Και φυσικά νομίζω πάντα κατ'εμέ δεν πρέπει να θέλουν να γίνουν ούτε Ρόδος με τις μεγάλες και κερδοφόρες ξενοδοχειακές μονάδες στο Φαληράκι, ούτε Ibiza με τους ουρανοξύστες στην παραλία, ούτε τα «κατεστραμμένα» πάμπλουτα ψαροχώρια της Κυανής Ακτής. Ούτε υποθέτω θέλουμε ή έχουμε και τη δυνατότητα να κάνουμε τα Κουφονήσια φορολογικούς παραδείσους, Μπαχάμες. Πρέπει η Σαντορίνη να μείνει αυτό που είναι και η υπέροχη Νίσυρος να κάνει το ίδιο. Δηλαδή η «υποανάπτυξη» των νησιών είναι πλέον μια μοναδική ευκαιρία για βιώσιμη ανάπτυξη.

Το δεύτερο που πρέπει να τονίσω είναι ότι αυτό που δεν έχει γίνει κατανοητό στις διάφορες χώρες και ακόμη και στην Ελλάδα είναι ότι πλέον οι λύσεις στα προβλήματα δεν είναι εθνικές, δεν είναι ελληνικές. Τα ελληνικά και τα όποια εθνικά προβλήματα έχουν ευρωπαϊκές λύσεις. Πρέπει οι περιφέρειες να κατανοήσουν και να πιστέψουν ότι δεν είναι πλέον περιφέρειες της Ελλάδας αλλά περιφέρειες της Ευρώπης. Για μένα αυτός είναι ο δεύτερος ουσιαστικότερος παράγοντας για την ανάπτυξη των νησιών.

Και αυτό ισχύει και για τον προφανή λόγο ότι η Ελλάδα πλέον δεν μπορεί να βοηθήσει αλλά και γιατί η λύση σε Ευρωπαϊκό επίπεδο είναι σαφώς αποτελεσματικότερη αν και πιθανότατα απαιτεί αυξημένη προσπάθεια από την πλευρά των περιφερειών κυρίως λόγω της απαιτούμενης αλλαγής νοοτροπίας και παραδοσιακών διαδικασιών. Δηλαδή δεν μπορεί να έρχεται ο βουλευτής να ακούει το συγκεκριμένο πρόβλημα και να στέλνει ένα ελικόπτερο να παραλάβει έναν ασθενή ή να απελευθερώνει ένα κονδύλι για να επιδιορθωθεί μια μαρίνα. Υπάρχουν ευρωπαϊκοί θεσμοί και όργανα χρηματοδότησης που δίνουν δυνατότητες σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Απλώς τι πρέπει να γίνει? Κάποιος πρέπει να μάθει να υποβάλλει προτάσεις σαν Γερμανός η σαν Ισπανός, ολοκληρωμένες, εμπειριστατωμένες και πειστικές. Κάποιος να παρακολουθεί τι τέτοιες δυνατότητες υπάρχουν. Και κάποιος πρέπει να βλέπει αυτές τις ευκαιρίες εγκαίρως και να αρχίζει την προετοιμασία αρκετό καιρό πριν.

Δεν σκοπεύω να επεκταθώ εδώ στις χρηματοδοτικές δυνατότητες από την Ευρωπαϊκή Ένωση γιατί είναι πολλές για κάθε δραστηριότητα. Ωστόσο προγράμματα όπως αυτά που αναφέρθηκαν ήδη εδώ ή η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων ή οι διάφορες Γεν. Διευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής παρέχουν τέτοιες δυνατότητες. Αλλά και Ευρωπαϊκές λύσεις μέσω Ελληνικών διόδων (όπως το πολυδιαφημισμένο ΕΣΠΑ) μπορούν να βρεθούν.

Διαφυλάσσοντας, λοιπόν, το μοναδικό χαρακτήρα των νησιών μας που πρέπει να στοχεύσει η βιώσιμη ανάπτυξή τους? Αυτή πρέπει να κινηθεί γενικά στον τουρισμό, τα προϊόντα, τις υπηρεσίες, τον πολιτισμό, τον αθλητισμό και το περιβάλλον. Βέβαια κάποιες από τις προτάσεις που ενδεικτικά θα αναφέρω ήδη εφαρμόζονται σε κάποια νησιά.

1. Σαφώς και πρέπει να υπάρξει στόχος να γίνουν οι κατάλληλες υποδομές για τον τουρισμό. Ωστόσο πρέπει να στοχευθεί ο τουρίστας που καταλαβαίνει και σέβεται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νησιών μας και του περιβάλλοντός τους. Να το πω κάπως προκλητικά: ο τουρίστας που δεν ψάχνει την πισίνα στο δωμάτιο η τα προκατασκευασμένα γεμιστά του τάδε ας πούμε Mediterranean Village. Που είτε βρίσκεται στην Κύπρο, είτε στην Κω, είτε στο Dubai, είτε στο Αμβούργο μόλις περάσεις την πύλη είναι ίδιο. Και πιστέψτε με ούτε η οικονομία του νησιού το θέλει αυτό. Θέλει τον τουρίστα που μαγεύεται από το Αιγαίο, τελεία και παύλα.

2. Πρέπει επίσης να αναπτυχθεί βέβαια ο συνεδριακός τουρισμός. Κάτι που ήδη γίνεται, αλλά σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό.
3. Το ελληνικό αρχιπέλαγος είναι ήδη μοναδικό. Ο τουρισμός με σκάφη αναψυχής δεδομένου ότι είναι υψηλού οικονομικού επιπέδου είναι μια μεγάλη ευκαιρία και ίσως περισσότερο από την κρουαζιέρα που έχει συγκεκριμένους στόχους μόνο και μικρό χρονικό παράθυρο παραμονής στο νησί.
4. Πρέπει να αναπτυχθούν δραστηριότητες παράπλευρες πέρα από τα στενά όρια του καλοκαιριού. Για παράδειγμα αναφέρω το πρωτάθλημα αναρρίχησης που γίνεται στην Κάλυμνο και στο μικρό νησάκι της Τελένδου, ή το φεστιβάλ Τσελεμεντέ στη Σίφνο. Συναυλίες και άλλες δραστηριότητες που γίνονται βέβαια σε όλη την περιφέρεια πλέον.
5. Πρέπει να γίνουν προσπάθειες ώστε να γίνει πολύ καλύτερη και αποτελεσματικότερη διασύνδεση των νησιών. Τώρα πλέον έχουμε τη γνώση αλλά και την διάθεση να σεβαστούμε το περιβάλλον. Δεν κινδυνεύουμε (θεωρητικά) από την άναρχη ανάπτυξη. Η διασύνδεση θα βοηθήσει την τοπική οικονομία αλλά και η ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας θα χρηματοδοτήσει τη διασύνδεση.
6. Η ανάπτυξη κάθε νησιού δεν μπορεί να γίνει μεμονωμένα, δηλαδή ξεχωριστά από τα υπόλοιπα, και σίγουρα δεν μπορεί να γίνει ανταγωνιστικά. Δεν μπορεί να αναπτυχθεί η Νάξος εις βάρος της Ηρακλειάς. Στοχεύοντας στην ανάπτυξη όλου του νησιωτικού συγκροτήματος δημιουργείται συνέργεια και επιτυγχάνονται αποτελέσματα για όλα τα νησιά που είναι σαφώς καλύτερα από το αν κάθε νησί λειτουργούσε ανεξάρτητα. Και αυτό μπορεί μεν να είναι προφανές για την Ηρακλειά σε σχέση με τη Νάξο αλλά και η ανάπτυξη της Νάξου θα είναι πολύ ανώτερη όταν η προβολή γίνεται ως συνολικό νησιωτικό σύμπλεγμα. (Μάλιστα αποδεικνύεται τελικά ότι το αποτέλεσμα είναι καλύτερο για τα μέλη μιας ομάδας όταν φροντίζουν να προωθούν όχι το ίδιο συμφέρον, ούτε το συμφέρον της ομάδας, αλλά το συμφέρον των υπολοίπων μελών.)
7. Πρέπει να στοχευθεί η εσωτερική οικονομία των νησιών. Κάθε νησί έχει δικά του προϊόντα (π.χ. γεωργικά, κτηνοτροφικά, κρασί κλπ.) Θα πρέπει να προωθείται η τοπική παραγωγή και να προτιμούνται προϊόντα από γειτονικά νησιά. Η ζήτηση για αυτά τα προϊόντα δημιουργεί ζήτηση για μεταφορικές υπηρεσίες που επιτρέπει και την χρηματοδότηση καλύτερης διασύνδεσης.
8. Θα πρέπει ίσως σε συνεννόηση τα νησιά μεταξύ τους να διαφοροποιηθούν και να εξειδικευθούν σε εκείνα τα προϊόντα και τις υπηρεσίες και τα προϊόντα που είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικά.
9. Πρέπει να μελετηθούν και να στοχευθούν συγκεκριμένες αγορές όπου κάποια περιοχή έχει μοναδικό πλεονέκτημα. Ίσως σε κάποια νησιά με πλούσια πανίδα να αναπτυχθούν δραστηριότητες χειμερινές, φθινοπωρινές (παρατήρηση πτηνών κλπ.). Υπάρχουν τετοιες αγορές niche τουριστών.
10. Πρέπει να μελετηθούν και να προωθηθούν (και εδώ φυσικά η πολιτεία εάν υφίστατο θα είχε τον πρώτο λόγο) καινοτόμες δράσεις. Αναφέρω για παράδειγμα την *WEconomy*, δηλαδή μοντέλα οικονομίας συλλογικής, ομαδικής, συνεταιριστικής, ανταλλακτικής, που με την βοήθεια του internet σπάζουν τα φυσικά εμπόδια. Μοντέλα B2C (business to consumer), απευθείας πώλησης προϊόντων. Μοντέλα κοινωνικών επιχειρήσεων (social enterprises), όπου εφαρμόζονται επιτυχημένες εμπορικές πρακτικές με στόχο όχι μόνο το κέρδος των μετόχων αλλά κυρίως την βελτίωση της κατάστασης του περιβάλλοντος και του ανθρώπου.
11. Και πρέπει επίσης να υπάρξει ενημέρωση και επιμόρφωση των τοπικών κοινωνικών. Ενημέρωση για τις δυνατότητες που παρέχονται στη μοντέρνα βιώσιμη οικονομία και επιμόρφωση για τη συμπεριφορά απέναντι στους καταναλωτές, μια περιοχή που ο

τουρισμός μας πάσχει οικτρά. Μπορεί κανείς να διανοηθεί τι θησαυρό κρύβει η Ελλάδα όταν σκεφτεί πόσο κακομεταχειρίζεται τον τουρίστα και αυτός πεισματικά επιστρέφει!

Μπορεί βέβαια το ισχυρό € να μην βοηθά, αλλά η οικονομική κρίση είναι πλέον μία μοναδική ευκαιρία. Σε τέτοιες περιόδους έχουμε αύξηση της σημασίας των αξιών και επί πλέον έχει γίνει πλέον κατανοητό ότι το πρότυπο της ανάπτυξης δεν είναι η αποχαύνωση των τούρκικων σήριαλ ούτε ο γρήγορος περιστασιακός πλουτισμός που προβάλλεται το πρωί στην τηλεόραση για να συνεχίζεται ο βραδυνός ύπνος με ανοικτά μάτια. Είναι μια μοναδική ευκαιρία για να προωθηθεί η καινοτομία και η υγιής επιχειρηματικότητα με σεβασμό στο περιβάλλον και στον άνθρωπο που οδηγεί σε μια βιώσιμη ανάπτυξη (όπως την ορίσαμε) και είναι στο χέρι μας να αποτελέσει αυτή για την Ελλάδα μια τρίτη απελευθέρωση.